

Fabrikssystrar och maskinbetjänter

Hon kallades Kerstin den första – Kerstin Hesselgren var pionjär både i riksdagen, som kvinnlig yrkesinspektör och som första kvinna i Nationernas förbund. Stöd och gemenskap fick hon på Fogelstad.

1.

En budget ska bli klar, en svarv har blivit trasig, några papperslösa har ett nytt uppdrag på gång. Men nu är det lunch och arbetare och tjänstemän stannar till mellan sina arbetspass. De ställer sig och lyssnar på bar-nen som åker rutschkana, badar i plaskdammen eller tävlar i små trambilar. Parkleken kallas Vippan.

Platsen heter Kerstin Hesselgrens park.

Vi befinner oss i Fruängen, Stockholm.

Här, en av mina gamla boplatser, är gator och parker namngivna efter kvinnor som skrev historia. Det var kvinnor som gjorde avtryck. Numera kan det heta att de gjorde skillnad. I vilket fall som helst var de fram-gångsrika pionjärer på sina områden.

I ett sådant sammanhang är Kerstin Hesselgren (1872–1962) självklar.

I den mån hon omtalas i vår tid är det som en av Fogelstadkvinnorna och som den första kvinnan som valdes in i riksdagen. Hon var ännu mer än så: den första chefen för den kvinnliga yrkesinspektion som existerade från 1913 till 1949, den första kvinnan i Nationernas Förbund.

Efter en pensionsvistelse i Schweiz, präglad av tristess och längtan hem till Hofors att döma av brev och dagboksanteckningar, gick unga Kerstin en utbildning för distriktssköterskor.

Som dotter till bruksläkaren fick hon tidigt inblick i

människors villkor. Flickan lärde känna människor där de satt i pappans väntrum. Hon följde med honom ut på sjukbesök, och sa senare att detta styrde hennes livsval.

År 1902 for denna hälsovårdsapostel, som hon kallade sig, till England. Hon följde "health visitors" i Manchester och sju andra städer, besökte barnhem, slakthus och bagerier. 1905 fortsatte hon på den inslagna banan genom att utbilda sig till yrkesinspektris på Bedford College i London. När eleven från Sverige följde de engelska inspektriserna på fältet, bevittnade hon hårt arbete på tvätt- och strykinrättningar, fabriksarbete dygnet runt med dålig belysning och för få avträden utomhus.

Nog märks hälsovårdsapostelns mission även i det uppdrag som hon fick år 1907. Den statliga Emigrationsutredningen bad henne att sätta sig in i vilka bevekelsegrunder kvinnor hade för att emigrera från Sverige till Amerika. Hesselgren följde

helt enkelt med en båt från Göteborg i sällskap med kvinnor som skulle byta till ett annat skepp i England. Hon tog in på emigranthotell, för att vara i närheten av informanterna.

Kerstin Hesselgren nämner "hur en ung, nygift fru som blef återskickad från Amerika; mannen måste gå i land och hon skickades tillbaka, men kom tokig till Liverpool, där hon ännu vårdas på hospital". Sjuka emigranter fick inte komma in i USA och inte heller stanna i England.

En 23-årig kvinna, som tidigt blivit föräldralös, var på väg till en bror i San Francisco. På bondgården där hon arbetat hade hon fått ägna sig åt mjölkning och skördearbete. Med en annan piga bodde hon i köket tillsammans med tre av familjens barn och kunde inte sova förrän husbonden kommit hem och fått mat. Denne var en tyrann, en egenskap som blev särskilt tydlig när han hade druckit sprit.

Kerstin Hesselgren har korsat undertecknads väg flera gånger. Frimärkssamlaren i mig minns två vackra märken som kom 1972. En bild med Kerstin den första med vänlig blick. Anledningen var 50-årsminnet av den kvinnliga, och därmed allmänna, rösträttens införande.

När jag som reporter haft vägarna till Arbetsmiljöverkets sammanträdesrum, har jag begrundat porträtt av gångna tiders myndighetschefer. Här finns också den kvinnliga yrkesinspektionens första chef som så uthålligt uppmärksammade och motarbetade alienationen i arbetslivet.

Och fanns hon inte i viss mening intill mig under de 17 år jag bodde i Fruängen och mina yngsta barn och barnbarn lekte i parkleken Vippan?

2.

Jag vet inte hur många gånger jag har gått förbi skylten till Kerstin Hesselgrens gångväg i Göteborg. Ibland har jag också vikit av och promenerat upp till universitetsbiblioteket och de kvinnohistoriska samlingarna Kvinnsam.

Tack vare den här staden kunde just hon göra entré i parlamentet.

Hösten 1921 valde Göteborgs stadsfullmäktige ledamöter till dåvarande förstakammaren. De frisinnade satte upp Kerstin Hesselgren som kandidat. Den socialdemokratiska gruppen stödde kandidaturen.

Högern fick exakt lika många röster som de frisinnade tillsammans med socialdemokraterna. Därför blev det lottdragning – till Kerstin Hesselgrens förmån. Därmed gick hon till historien som Kerstin den första.

Ytterligare fyra kvinnor kunde ta plats i riksdagen, i andra kammaren.

Kerstin Hesselgren blev medlem i Liberala samlingspartiet i samband med sitt inträde i riksdagen 1922. Hon gick ur strax därefter, detta efter partisprängningen till följd av förbuds- och alkoholfrågan. Ur sprängningen föddes ett liberalt och ett frisinnat parti, men hon valde att hålla sig utanför båda

och blev så kallad vilde i riksdagen.

Bredd och vidsynthet var ett signum, inte sekterism och organisationsegoism. Sociala frågor och arbetarskydd löpte som en röd tråd genom vår huvudpersons gärning.

Att hon är den person som varit längst aktiv i Centraförbundet för socialt arbete, i nära 60 år, säger en del om vad livets mening var för läkardottern från Hofors.

Jämställdhet mellan kvinnor och män återkom hon till, inte minst i motioner om orättvisa löner för offentliganställda kvinnor. Att moderskapspenning infördes var till avgörande del denna politikers förtjänst, liksom att det blev förbjudet att avskeda gravida kvinnor.

I riksdagen argumenterade hon för att kvinnor skulle få samma rättigheter som män, rätt till statliga tjänster för gifta kvinnor, sexualupplysning och friare abortlag. I talarstolen fick hon mer än en gång markera mot dryga, översittande manliga ledamöter.

När det gäller frågan om åtta timmars arbetsdag gick Kerstin Hesselgren emot regeringen och anslöt sig till socialdemokraternas linje. Hon ville ha en permanent lagstiftning om åtta timmars arbetsdag. Ett argument var att om arbetstiden överläts åt parterna får de med starka fackförbund kortare arbetsdag. Andra riskerar lämnas utanför. En speciallagstiftning från 1909, med nattarbetsförbud för kvinnor, blev en utdragen stridsfråga. Här instämde inte Kerstin Hesselgren utan vidare med dem som var anhängare av förbudet. Hon befارade att kvinnliga arbetare skulle få svårare att konkurrera om jobben. Kvinnor hade drivits ut ur vissa yrken, typograffacket, bagerier och sulfitfabriker.

Nu kunde Kerstin Hesselgren få höra att hon valt att kapitulera inför maskinen. Plötsligt var hon en av industrisamhällets alla maskinbetjänter.

Ögat ser vad det vill se. Vid Korsvägen i Göteborg finns den flitigt beträdda gångvägen. Det dröjde länge innan jag uppfattade det som kanske mer uppmärksamma fotgängare tidigare

noterat, nämligen att den histo-riska kvinnans namn är felskrivet. "Hasselgren", står det. På båda sidor av skylten. Kär pionjär har många namn.

3.

Resan går till en engelsk stad som präglas av en tydlig och ofta stolt arbetarklass, en stad med en historia av hårt arbete. Resan går till Liverpool med tåg från hamnstaden Hull, den sträcka och det färd sätt som gällde för så många av de amerikafarande emigranterna. Den här tågresa gjorde även Kerstin Hesselgren.

I uppdraget för Emigrationsutredningen ingick att rapportera om standarden på emigranthotellen, lodging houses. Diskriminering gällde nästan överallt. Emigranterna fick ta bakvägen, huvudingången var till för de reguljära gästerna. Flera hotell hade skyltar med texten: "No black, no Irish, no dogs."

När tåget gör uppehåll i Leeds uppfattar jag vissa likheter med den svenska textilarbetarstaden Norrköping. Författaren Moa Martinson fångade varenda fiber i dessa fabrikers miljöer, liksom Folke Fridell, också han med en bakgrund som textilarbetare innan han blev författare. Han har fått bidra med nyckelordet maskinbetjänter till den här essän.

Fenomenet förekommer i nästan alla Fridells böcker, till exempel i romanen Av egen kraft från 1949: "lumpen sorterades vid löpande band av svettiga maskinbetjänter." Senaste Ivar Lo-pristagaren Mats Berggren använder uttrycket i sin debutbok Orent ackord.

Benämningen hade heller inte varit främmande för designern och författaren William Morris. På Millesgården i Stockholm visades hösten och vintern 2018–2019 en stor utställning om Morris. I sitt viktorianska England, gick han och Arts and Crafts-rörelsen till storms mot alienation och arbetsdelning. William Morris missade inte ett tillfälle att påpeka det förkastliga i att industrialiseringen och civilisationen hade utarmat arbetet och konsthantverket på innehåll. Produktionen blev rutinmässig och opersonlig; arbetaren blev en förbrukningsvara.

Det som sammanfattas under benämningen "psykosociala arbetsmiljöproblem" hade motsvarigheter under industrialiseringens första perioder. Karl Marx kallade det alienation. Arbetsdelningens princip innebar, enligt Marx, att arbetaren blev "stympad" i betydelsen förvandlad till "en maskindel". Arbetet blir en plåga och berövar det allt innehåll, avlägsnar arbetet från arbetsprocessens intellektuella värden."

Inte bara marxister, utan även nationalekonomen Adam Smith, liberalismens fader som tillskrivs uttrycket "marknadens osynliga hand", uppmärksammade vad en extrem arbetsdelning gör med människan.

Hans exempel från en knappålsfabrik är mycket illustrativt: "En person drar metalltråden, en annan rätar den, en tredje klipper av den, en fjärde spetsar den, en femte slipar ändan där huvudet skall sitta; att göra huvudet erfordrar två eller tre särskilda förrättningar; att fästa det på nålen tillhör ett särskilt yrke, att vitkoka nålarna ett annat; ja det är till och med ett yrke för att träda upp nålarna på brevet..."

Harry Braverman, kopparslagaren som blev förlagschef, skrev att i "en miljö av antagonistiska sociala relationer och alienerat arbete" blir "hand och hjärna inte bara åtskilda utan fientliga mot varandra, och handens och hjärnans enhet omvandlas till sin motsats, till någonting som ligger utanför det mänskliga."

Motsvarande insikt hade Gerda Meyerson (1866–1929), som vi i brist på bättre epitet kan titulera etnolog. 1917 kom hennes bok *Arbeterskornas värld*. Hon har fått bidra med den här textens andra nyckelord, fabriksysstrar.

Gerda Meyerson uppmärksammade genusordningen när hon förmedlade en ögonblicksbild från en stuga i Bolleryd: "Modern sydde maskinsömmen, flickan gjorde en del handsöm och gossarna sydde i knappar."

Från 1900-talets början engagerade sig Meyerson för de kvinnor som arbetade med stuveriarbete i de norrländska hamnarna. 13-, 14-åriga flickor lastade ved och stavar på båtar och följde med båtarna till platser med brädgårdar och sågverk.

Det tunga arbetet var inte lämpligt för kvinnor, inte minst då de måste övernatta på båtarna och "utsättas för vådor av sedlig art". Ett förbud mot kvinnors deltagande i lastning av fartyg låg nära till hands. Något sådant blev det inte. Kommittén som såg över yrkesfarelagen hänvisade till risken att flera fattiga hem skulle råka i ekonomiska svårigheter. Familjerna behövde inkomsterna.

Situationen ledde så småningom till insatser från Kerstin Hesselgren. På ångbåtar förekom nattarbete; lastningen kunde ta två, tre dagar. Inget arbete för minderåriga, var yrkesinspektrisens slutsats. Även sedliga miss-förhållanden påpekas:

"Bara det faktum att en flicka stuvar gör henne mer skyddslös mot de råa elementen bland sjömän och manliga stuvare, vilka mot en stuvare anse sig ha vilka rättigheter som helst. De unga stuvarens bli ofta råa och cyniska i tal och uppträdande och i allmänhet anse både chefer och arbetsledare

och manliga kamrater till stuveriarbeterskor att yrket är olämpligt för kvinnor.” Kvinnor blir råa? I dag vore en replik om missriktad skuldbeläggning given.

I dag skulle nog någon också påstå att Gerda Meyerson, dotter i en förmögen familj, ägnade sig åt en sorts safari. Men förutom en ibland paternalistisk syn finns en solidarisk insikt om kvinnornas underordning och alienation. Bokens kapitel Fabrikssysstrar handlar om kvinnor som arbetade på personalavdelningar och höll ordning på arbetarnas papper och ekonomiska förehavanden – ja, även på arbetarna själva.

Fabrikssysstrarna kom att få titeln konsulent eller föreståndare för intressekontoret. Tobaksmonopolets fabriker i Stockholm med 400 personer anställda hade en fabrikssyster. På fabriken fanns ett mottagningsrum för insjuknad personal och fabrikssystemen gjorde till och med 142 hembesök på två månader.

På intressekontoret var uppgiften att ”söka åstadkomma sådana anordningar i fabriken som kunde befordra trevnad i lokalerna och personlig hygien bland arbeterskorna för att så småningom söka höja tonen bland dem och öppna deras ögon för ideella glädjeämnen.”

Det var möjligen attityden bakom sådana konstateranden som låg bakom en facklig skepsis. Systemet med fabrikssysstrar bidrog till att alla skulle känna sig som att de tillhörde en och samma familj, ett patriarkalt synsätt, det som brukar kallas bruksanda – även på andra platser än i brukssamhällen.

4.

Att Liverpool blev uppehållsplats var en händelse som såg ut som en tanke. Var skulle en arbetslivets tillsynsperson vistas om inte i en industrialismens födelseort? Två andra kvinnor vakar symboliskt över staden. En staty med den romerska gudinnan Minerva pryder Liverpool Town Hall. The Spirit of Liverpool som sitter på en bomullsbal, är ett landmärke på konstmuseet Walker Art.

Bomullen står för handel och industri, andra symboler kring marmorstatyn är en propeller, som för tankarna till förbindelsen med havet, och det gamla redskapet treudden, som ingick i fiskarnas utrustning.

Bomull och textilier återkommer i stadens referenspunkter. Bomull hade en lång historia i världen långt före mekanisering och industrialisering, det som är förknippat med monotoni och främlingskap i arbetslivet. Mekaniseringen tillämpades också allra först i textilsektorn.

När jag checkar in på hotellet, mycket nära hamnområdet, lite längre från det stora moderna affärsområdet Liverpool ONE, ställer den vänliga receptionisten de obligatoriska frågorna om mitt ärende. Allt är inövat. Det slår mig att även den här situationen är ett exempel på arbetsdelningens princip.

Receptionisten serverar rutinmässigt frågor som hämtade från ett löpande band. Annan personal, främst manlig, har fler och mer varierade arbetsuppgifter och därmed ett mer givande arbetsinnehåll.

Nå, vad ska jag svara om vad som fört mig hit?

Är det läge att börja tala om Kerstin Hesselgren? Jag skulle kunna nämna alienationen eller ännu hellre emigrationen. Det är ju ingen kö bakom mig.

Kvinnan, som nu har vecklat ut en karta på disken, har intet att tillföra i ämnet. Hon framhåller koketterande sin okunnighet; någon skulle kanske kalla det könsstereotyp. Slavhandeln i Liverpool är känd, dokumenterad i ett mycket välordnat och överskådligt museum. Men att emigranterna åkte via Liverpool verkar ha bleknat i det kollektiva minnet.

Faktum är att mellan 1830 och 1930 lämnade 40 miljoner européer sina länder för att hitta ett nytt och bättre liv någon annanstans – i Nordamerika, Australien och Nya Zeeland företrädesvis. Runt nio miljoner av dem åkte från eller via Liverpool, den största emigrationsporten i världen.

I stadens gemensamma medvetande har popmusiken och Beatles en större plats. Beatlarna är exempel på människor som emigrerat på grund av rikedom och inte fattigdom. Här och var går det att ana en viss bitterhet över att de inte gav någon konsert i hemstaden efter 1965.

– You know, money change people, säger en försäljare i en butik.

Jag stämmer möte med historikern, entreprenören och författaren Ken Pye. Han är hedersdoktor vid Hope University, det lärosäte som gjorde sig känt redan på 1850-talet för kvinnors rätt att undervisa.

Ken Pye säger att det inte är konstigt att människorna, the liverpudlians, inte tänker så mycket på emigrationen.

– Till staden kom immigranter redan för 300 år sedan. Alla, nästan alla, har rötter någon annanstans. Staden är byggd av immigranter. Därför tycker människor inte att immigration är något märkligt.

Ända fram till 1900-talets början var det lågutbildade och lågavlönade arbetare som dominerade, så kallade lågkvalificerade arbetare. I all verksamhet från den omänskliga slavhandeln via sockerraffinaderierna, salt-exporten och textilindustrin rådde tidigt en utarmande arbetsdelning. Detta åskådliggör Ken Pye i sin bok Liverpool at work.

Medan få bryr sig över migrationen, är uppmärksamheten desto större på slavhandeln. Mängder av svarta slavar, oavlönad arbetskraft, byggde upp välståndet i England och i väst överhuvudtaget.

Ken Pye säger att människor fortfarande bearbetar slaveriet och slavhandeln. Det är något man skäms för. Det är hela tiden närvarande, även i gatunamn. Få tänker på att Beatleslåten Penny Lane har namn efter en slavhandlare, James Lane.

Ken Pye arbetade som ung vid löpande band nattetid på en chokladfabrik. Även i den stad och det land som kännetecknas av industrialismen har det med åren blivit ännu mer av rationalisering och arbetsdelning. Men parallellt med detta har också arbetslivet blivit gränslöst; alla ska kunna göra allt. I båda fallen kan arbetarens kontroll och hälsa äventyras.

– Yes, we've got more of everything, säger Pye.

5.

Det är motiverat att använda begreppet fabrikssysstrar i vidare mening, inte bara som personalkonsulenter. Jag tänker på de så kallade bonarjäsentorna som var en yrkeskategori i den småländska möbelmetropolen Virserum.

Jag föddes och växte upp där. Det var innan Ikea började

möblera folkhemmet med spånskivor och universalnycklar. Tapetserarna, bonarna och bonarjäsentorna höll igång samhället. Den största fabriken, Oskar Edv. Ekelunds Snickerifabrik, "Bolaget" kallad, blev Virserums största möbelfabrik med som mest 240 anställda. Där var min farfar maskinsnickare. Där hann också min farbror arbeta innan han emigrerade till USA.

På 1920-talet hade fabriken 75–80 bonare. Lösningsmedel och kemikalier överhuvudtaget gick hårt åt deras kroppar, särskilt händerna. Bonarjäsentans uniform var schaletten om håret och det typiska förklädet.

Basen färgsatte betsen och skruvade fast beslag på möblerna. Vattnet till betsen kokades och färgämnen löstes i ammoniak. När ytorna hade bestrukits fick de torka över natten innan de slipades med sandpapper. Bonarjäsentorna upprepade proceduren åtminstone tre gånger, enligt dokumentationen från en studiecirkel på 1980-talet.

Visst fortsatte många kvinnor med arbetsuppgifterna år efter år, men för de flesta sågs det i första hand som en försörjning från skolgångens slut tills det var dags att bilda familj.

Sådant kvinnoarbete och kvinnodominerade arbetsplatser var Kerstin Hesselgrens tillsynsområde. Den politiska bakgrunden till tillsynsverksamheten bör nämnas. Den visar att arbetsmiljöfrågor och välfärdsreformer inte kan tillskrivas enbart socialdemokratiska pionjärer. Ett exempel är initiativen till en arbetarskyddslagstiftning.

År 1884 skrev liberalen Adolf Hedin (1834–1905) i andra kammaren en motion, där han ville sammanföra arbetarskydd, olycksfallsförsäkring och ålderdomsförsäkring. Den 26/1 1884 innehöll tidskriften Tiden en artikel under rubriken Indragen av en maskinrem, stympad, död.

"Om någon går ned sig på isen; om någon blir ihjälslagen av en nedfallande tegelpanna; om någon osar ihjäl sig, o.s.v., då anställer man undersökningar. Men om i en fabrik eller annan hantering, där faror lurar på alla hörn, en arbetare hackas sönder, eller krossas, eller kvävs, då behövs ingen undersökning om vems felet är? Är det då nog att anmäla dödsfallet och befordra offret till kyrkogården?"

En ung arbetare i Göteborg hade blivit snärjd av en maskinrem och så illa skadad att han avled. Ett i raden av arbetsskador och arbetsrelaterad död – då och nu. Maskinbetjänter och deras efterlevande kan få betala ett högt pris.

Författaren till den osignerade artikeln, Adolf Hedin, avfärdade att han skulle ägna sig åt socialistiskt tänkande. Vårt samhälle är i själva verket fullt av socialism, påpekade liberalen och nämnde så skilda företeelser som fattigvården och garantifonden för sågverksindustrins odlingsfond: "... men dessa åtgärder är till förmån för de styrande klasserna och då märker man det ej."

Det var efter ett initiativ från denne socialliberal som Kerstin den första blev chef för den likaledes första kvinnliga yrkesinspektionen, en myndighet som hade uppmärksamheten på alienationen och främlingskapet som en röd tråd i sitt sätt att granska arbetsplatserna. Mentalhygien blev ett begrepp, i dag skulle utmattningsdepression kunna inordnas i den termen.

Detta, och överhuvudtaget en vidare syn på arbetstagarens betingelser utgjorde en skillnad mot den övriga (läs manliga) yrkesinspektionen som var mer inriktad på konkreta, mätbara och gärna tekniska faktorer. 1949 upphörde den kvinnliga yrkesinspektionen. Dess uppdrag skulle fortsätta i Arbetarskyddsstyrelsen. Så blev det till stor del också.

Om inte annat så återkom och återkommer påminnelserna om hur specialisering, extrem arbetsdelning och "industriell trötthet" påverkar människan, också som faktorer bakom många dödsfall på jobbet.

Text: Jan-Ewert Strömbäck

Bilder: Jan-Ewert Strömbäck samt Wikimedia Commons

Texten publicerad med hjälp av Västra Götalandsregionens essästöd.

Källor:

Swärd & Edebalk, Socialt arbete och socialpolitik

Hamrin-Thorell, Ruth med flera, Kerstin Hesselgren, en vänstudie

Andersson, Lars, Alienation, en genomgående linje i Karl Marx' tänkande

Smith, Adam, Nationernas välstånd

Braverman, Harry, Arbete och monopolkapital

Snickarminnen från Virserum

Kihlberg Leif, Folktribunen Adolf Hedin – för frihet och rättvisa åt gemene man, 1972